

ИСТОРИЈСКА ТРИБИНА

ИСТРАЖИВАЊА МЛАДИХ САРАДНИКА
ИНСТИТУТА ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ИСТРАЖИВАЊА МЛАДИХ САРАДНИКА

Библиотека: „Трибина ИНИС-а“

Бр. 1

За издавача

Др Момчило Митровић

Редакција:

Др Мира Радојевић

Др Зоран Јањетовић (главни и одговорни уредник)

Милан Пиљак

Оливера Марковић

Јелена Рафаиловић

Александар В. Милетић

Александар Лукић

Секретари редакције:

Дејан Зец

Александар Стојановић

Координатор

Дејан Зец

ИСТОРИЈСКА ТРИБИНА

ИСТРАЖИВАЊА МЛАДИХ САРАДНИКА
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

Библиотека: „Трибина ИНИС-а“

Бр. 1

Садржај

Предговор.....	7
Александар Лукић, Корени републиканизма у Краљевини Југославији – Оснивање Југословенске републиканске странке 1920.....	11
Иван Обрадовић, Балкан у зениту: Символика Балкана у часопису „Зенит“ 1921–1926.....	31
Јелена Рафаиловић, Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности.....	47
Stipica Grgić, Od struka do dima: Duhan i duhanske preradevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća	65
Василије Драгосављевић, Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934–1940).....	93
Александар Стојановић, Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945	111
Дејан Зеџ, Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији.....	135
Срђан Милошевић, Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од Другог заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године	153
Александар В. Милетић, Милован Ђилас и Јосип Броз Тито. Од сарадње до сукоба.....	183
Оливера Марковић, Прабугари у бугарским и југословенским уџбеницима историје	201
Милан Пиљак, Реформе југословенског економског система 1945–1965	219

Stipica Grgić,

Hrvatski studiji Sveučilišta, Zagreb

Od struka do dima: Duhan i duhanske preradevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća

APSTRAKT: *Ovaj rad prikazat će razne društvene, političke, socijalne i ekonomske koncepte koji su se krili iza proizvodnje, prerade i potrošnje duhana u Kraljevini Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća. Analizirajući put duhana od proizvođača pa do njegovog konzumenta vidljivo je kako je duhan bila biljka od najužeg državnog fokusa u Kraljevini Jugoslaviji. Monopoliziranjem domaćeg tržišta i iskorištavanjem konzumentata duhana država je uz mala ulaganja dobivala stalan priljev velikih suma gotovog novca, važnih za pravilno funkcioniranje države kao takve. U svrhu ostvarivanja što većih prihoda ne treba čuditi što se vlast toliko trudila da zadrži kontrolu nad svim segmentima proizvodnje i potrošnje duhana, podigne razinu njegove obrade te oštrim mjerama spriječi svaki pokušaj njegova šverca.*

Ključne riječi: Kraljevina Jugoslavija, duhan, monopol, državni prihodi, krijumčarenje.

Počeci uživanja duhana na jugoslavenskim prostorima

Duhan kao biljka ili proizvod nije nikakva autohtona pojava na prostoru bivše Jugoslavije. Ipak, unatoč očiglednoj štetnosti za zdravlje, korištenje duhanskih proizvoda spada i danas među najrasprostranjenije poroke u svijetu. Ovaj kraći rad pokušat će odgovoriti na pitanje kako se Kraljevina Jugoslavija kao država odnosila prema proizvodnji, preradi, prodaji, konzumaciji, ali i vrlo rasprostranjenom švercu duhanskih produkata. Od duhanske sadnice pa do njegova uživanja vidjet ćemo koji su bili interesi države, ali i mnogih običnih ljudi vezanih uz iskorištavanje te biljke te s njom povezanih proizvoda. Kao granične godine rada mogle bi se odrediti 1929.,

kada je započela autoritarna šestosiječanjska diktatura, te 1939. godina. Stvaranje Banovine Hrvatske donijelo je određena poboljšanja položaja sadioca duhana na čitavom državnom području, a izbijanje Drugog svjetskog rata iste godine označilo je apsolutni kraj mnogih dotadašnjih izvoznih veza Kraljevine Jugoslavije u pogledu duhana. U pokušaju da dođemo do što vrijednijih saznanja koristiti ćemo se raznim objavljenim i neobjavljenim primarnim, sekundarnim i tercijarnim pisanim izvorima. Od gradiva iz arhiva u Hrvatskoj (*Hrvatski državni arhiv*) i Srbiji (*Arhiv Jugoslavije*), preko onodobne dnevne i stručne periodike, pa do literature koja se doticala ovoga problema. Makar se teme vezane uz proizvodnju, preradu i potrošnju duhana mogu staviti u više raznih sfera istraživanja ozbiljne historiografije, uočava se kako se ona dosad malo bavila cijelim kompletom uz duhan povezanih tema.

Duhan je dugo vremena bio poznat stanovnicima Sjeverne i Južne Amerike kao lijek, narkotik, a koristio se i u ritualne svrhe. Bila je to jedna od prekoceanskih biljaka koja se najbrže probila iz „Novog“ u „Stari“ svijet. U Habsburšku monarhiju upotreba duhana prodiere kad i na tadašnje zapadni obod Osmanskog carstva – početkom 17. stoljeća.¹ Habsburška monarhija bila je jedna od rijetkih većih svjetskih država u kojoj je 1784. uveden državni monopol na duhan te je on ostao do njena raspada. Nakon toga popularizira se sadnja duhana te se otvaraju se tvornice duhana, poput one u Rijeci 1851., Zagrebu 1869., Rovinju 1872. te Senju 1894. godine.² U tada tek novoproglašenoj Kraljevini Srbiji 1884. je uveden trgovački monopol na duhan. Njega je već dogodine zamijenio potpuni monopol države na cjelokupnu proizvodnju, preradu i trgovinu duhana po Austro-ugarskom principu.³ Ubrzo je u Beogradu na mjestu današnje zgrade SANU u Knez Mihajlovoj podignuta i prva tvornica duhana.⁴ Već tada su se prihodi državnih monopola koristili za otplatu državnih kredita podignutih u stranim bankama, za što će se najviše rabiti i u Kraljevini Jugoslaviji.⁵ Sadnja duhana se omasovljuje najviše koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Koncem 19. stoljeća u onim krajevima koji će uskoro početi tvoriti Kraljevinu Jugoslaviju duhan se najviše proizvodio u Makedoniji i na jugu Srbije, zatim središnjoj Srbiji, Hercegovini, Dalmaciji, Crnoj Gori i Istri, a ponešto i u Vojvodini. Protokom godina raslo

---

¹ „Otkup ovogodišnje berbe duhana u Dalmaciji i Hercegovini“, *Hrvatski dnevnik*, III, 908, Zagreb, 1938., str. 11.

² Božo Skoko, „Tvornice u Hrvatskoj izrasle iz austrijske duhanske imperije“, *Kultura pušenja – Od tabua do tabua*, Zagreb, 2012., str. 38-41. i Krešimir Džeba, „Anno Domini 1872. i početak povijesti TDR-a“, *Kultura pušenja – Od tabua do tabua*, Zagreb, 2012., str. 44-52.

³ Boško Mijatović, *Duvan i srpska država u XIX veku*, Beograd, 2006., str. 47, 51-68.

⁴ *Isto*, str. 72-74.

⁵ *Isto*, str. 105-110.

je i uživanje duhana, čime su se prihodi Srbije i Austro-ugarske povećavali, a što je najvažnije – s vremenom su se obje države pokazale relativno uspješne u naumu da što više duhana proizvedu na svom teritoriju, a manje uvezu izvana. Na taj način tržište se zatvaralo te su obje države preuzimale potpunu kontrolu nad sadnjom, preradom, trgovinom, ali i uživanjem duhana.

Uloga Kraljevine SHS/Jugoslavije na duhan i njegove preradevine

Po ulasku u zajedničku Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca na snazi još nekoliko godina ostaju propisi starih država u pogledu duhana, makar se oni nastoje što brže ujednačavati u smjeru postojećih regulacija koje su dotad vrijedile u Kraljevini Srbiji. Tako je već u ožujku 1919. iznesen kasnije prihvaćeni *Prijedlog Finansijskog zakona za 1919–20. godinu* koji je u § 31. davao je ovlaštenja Ministarstvu financija da može „uvesti u život u ostalim krajevima Kraljevstva [SHS] pored Srbije sve monopolske zakone koji važe za Srbiju – sem monopola na alkohol [...]“.⁶ Cjelokupni posao oko proizvodnje, prerade i trgovine duhana, kao i šibica, kremena, upaljača, cigaret-papira, soli i petroleja, preuzima *Samostalna uprava državnih monopola* kao komandno državno poduzeće pod ingerencijom Ministarstva financija, osnovano još u Kraljevini Srbiji. Odlukom Ministarskog savjeta već u veljači 1919. u njezinu nadležnost je prešla kontrola nad svim vidovima proizvodnje, prerade i prodaje duhana na području Bosne i Hercegovine.⁷ Postupak stvaranja novih državnih ureda i mehanizama u poratnom vremenu ipak je potrajao, kao i loše ekonomske posljedice rata koje su bile popraćene vrlo rasprostranjenim švercom. Stoga je prvi jedinstveni zakon o državnim monopolima donesen tek u prosincu 1931. godine.⁸ Prvotna zadaća monopolske uprave je bila da obnovi porušene tvornice, ali i ponovno potakne uzgajanje duhana, te da isti uspješno uklopi u isključivu državnu sferu. Tako je tek od 1923./1924. monopolska uprava počela uspješno zadovoljavati sve unutarnje potrebe stanovništva države duhanom i njegovim preradevinama, unificirati njegove klase, stvarati zalihe i brinuti o njegovom izvozu u druge države.⁹ Šverc duhana je prema kraju dvadesetih godina bio u padu, kako zbog velikih kazni koje su propisivali sad već formirani i sve uhodaniji monopolski organi, tako i zbog relativno povoljnih otkupnih cijena koje je država nudila proizvođačima duhana. Osim toga vladale su i povoljne konjunktore na svjetskom tržištu. Po određenim procjenama samo u razdoblju od početka Prvog svjetskog rata pa

---

⁶ *Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 24. redovni sastanak od 23. maja 1919.*, Beograd, 1919., str. 568.

⁷ Ivan M. Becić, *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd, 2012., str. 178.

⁸ *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918-1938*, Beograd, 1938., str. 183.

⁹ Becić, *Ministarstvo finansija*, str. 178-179.

do 1929. potrošnja duhanskih proizvoda u čitavom svijetu se povećala čak za oko 50%.¹⁰ Monopolska uprava je brinula o proizvodnji, uvozu i prodaji i drugih artikala na koji je država propisala monopol, od kojih je većina bila vezana uz duhan. Cigaret-papir, pod čim se podrazumijevala „svilasta hartija težine ispod 30 grama na jedan m², koja je svojim sastavom i obradom pogodna za pušenje duhana“ također je bila dio monopola.¹¹ Isto tako i šibice, kremen i razni upaljači, ali i sol te petrolej.¹² Ovi predmeti do korisnika su najčešće dolazili na isti način kao i duhan, tj. unutar države prodavali su se isključivo u ovlaštenim maloprodavaonicama. Na monopolske predmete koji se nisu proizvodili u državi, poput upaljača, bile su stavljene monopolske takse koje su se plaćali prilikom njihovog uvoza u državu.¹³

Možemo reći da je poslanje Samostalne uprave državnih monopola bilo u skupljanju što više prihoda od monopolskih artikala, kako bi se preko njih otplaćivali državni krediti podignuti u stranim bankama i nudili tzv. monopolski zajmovi unutar države. Na čelu monopolske uprave je bio upravni odbor od osam članova, postavljen od ministra financija, koji je preko svojih odluka upravljao politikom monopola u državi. Tekuće administrativne poslove obavljala je uprava na čelu s generalnim direktorom. Tokom tridesetih godina na funkciji generalnog direktora monopolske uprave bio je Marko Marković. Ministar financija je imao pravo vrhovnog nadzora nad radom monopolske uprave te prisustvovanja sjednicama odbora. Uprava državnih monopola bila je podijeljena na pet odjeljenja. Opće odjeljenje je rješavalo poslove opće administracije, financijsko odjeljenje je vodilo poslovne knjige uprave. Uz to postojala su i odjeljenja za proizvodnju duhana, preradu i prodaju monopolskih artikala. Ona su rukovodila svim vidovima proizvodnje, prerade i prodaje svih monopolskih artikala. Unutar svakog odjeljenja bilo je po nekoliko odsjeka. Tako je odjeljenje za proizvodnju duhana imalo odsjek za sadnju i otkup duhana te odsjek za smještaj, fermentaciju i sređivanje duhana. Odjeljenje prodaje imalo odsjeke za prodaju duhana, cigaret-papira i šibica u zemlji, nadzor duhana i duhanskih preradevina te odsjek za prodaju soli i ostalih monopolskih predmeta. U krajevima gdje se proizvodio duhan ministar financija je mogao stvoriti monopolske inspektorate kojima je zadaća bila briga o sadnji, otkupu, smještaju, sređivanju i izvozu duhan. Ipak, stvarni nadzor nad sadnjom, zaprimanju, fermentaciji i sređivanju ot-

---

¹⁰ „Razno: Engleska puši najviše cigareta“, *Monopolski glasnik*, X, 4, Beograd, 1929., str. 2.

¹¹ § 75. Zakona o državnim monopolima od 5. prosinca 1931., *Zakon o državnim monopolima*, Beograd, 1940., str. 34.

¹² § 1. Zakona o državnim monopolima, *Isto*, str. 3.

¹³ § 82. Zakona o državnim monopolima, *Isto*, str. 36.; „Pravilnik o veštačkim upaljačima i užegačima“, *Monopolski glasnik*, XI, 43 (dodatak), Beograd, 1930., str. 1-2.

kupljenog duhana u svakom duhanskom rajonu, koji se negdje više, negdje manje poklapao s upravnim srezom, preuzimale su duhanske stanice kao lokalni organi uprave monopola.¹⁴

Proizvodnja duhana i strog državni nadzor nad njom

U Kraljevini Jugoslaviji mogle su proizvoditi duhan samo one osobe kojima je to država, tj. monopolska uprava dopustila. Osnovni preduvjet za dobivanje državne dozvole za sadnju duhana, prema kojoj je pojedinac bio obavezan i predati urod, bila je posjedovanje veće parcele zemljišta u nekom od krajeva koji su po procjeni državnih organa spadali u „duhanske krajeve“, dakle one na kojem bi uzgoj biljke davao kvalitetne prihode.¹⁵ Pjeskovita tla, krš i brdski karakter bolje odgovaraju duhanu, pa ne treba čuditi što je glavnina proizvodnje duhana bila smještena u takvim krajevima. Duhan se sadio u vrlo pasivnim krajevima, krajevima u kojima radi konfiguracije tla druge kulture ne daju iste prinose, a često niti ne uspijevaju. Za novac dobiven od države otkupom duhana kupovale su se najčešće osnovne životne potrepštine: zalihe hrane, odjeća i obuća. Najveći duhanski centar bila je južna Srbija i Makedonija. Duhanu pogodna brdska klima, višestoljetna tradicija uzgajanja te biljke i iskušane vrste jamčile su njegovu kvalitetu, osobito u kraju oko Skoplja, Kumanova i Prilepa, gdje je od 1937. izgrađivan i Duhanski institut Uprave monopola, zadužen za znanstveno istraživanje duhana u cilju poboljšanja njegove proizvodnje.¹⁶ Ovladavanje tom žilom kucavicom duhanske proizvodnje u Prvom balkanskom ratu pokazalo se kao prvorazredni potez sa stajališta iskorištavanja dobitaka od duhana. Već u prvoj, 1912. godini, izdane su dozvole za sadnju 21.000 proizvođača, a prinos duhana je premašivao 5,5 milijuna kilograma.¹⁷ S državnom suglasnošću duhan se još proizvodio u Središnjoj Srbiji, Vojvodini, Dalmaciji, Crnoj Gori i Hercegovini. Država je u biti ograničavala sadnju duhana u drugim krajevima, jer se tamo većinom proizvodilo i nekvalitetniji produkt. Ipak, tridesetih godina država je počela eksperimentalno dijeliti više dozvola za sadnju duhana u krajevima u kojima se on dotad nije sadio. Takvi prihodi duhana, sa zemljišta Vojvodine i sjeverne Srbije, makar su bile zasadene puno veće parcele, ni po količini, a još manje po kvaliteti nisu dosegali željeni nivo. Tako je prilikom prve predaje

---

¹⁴ Za više o organizaciji i djelovanju Samostalne uprave državnih monopola vidi: *Uredba o samostalnoj upravi državnih monopola Kraljevine Jugoslavije sa pravilnikom za sadnju i otkup duvana i pravilnikom za smeštaj, fermentaciju i sređivanje duvana*, Beograd, 1933.

¹⁵ § 16-18. Zakona o državnim monopolima, *Zakon o državnim monopolima*, Beograd, 1940., str. 13-14.

¹⁶ *Ministarstvo finansija*, str. 186.

¹⁷ „Pregled proizvodnje duhana u Južnoj Srbiji“, *Monopolski glasnik*, XII, 16, Beograd, 1931., str. 3.

duhana vojvođanskih mjesta koja su ga prve godine zasadila, poput Bajmoka, Čonoplje, Bogojeva, Bača, Kule, itd., većina uroda od stručnjaka proglašena za V. klasu ili škart te je uz negodovanje sadioca plaćena shodno tome.¹⁸ Za duhan pogodan kraj bio je još onaj Hercegovine te nešto manje i na nju vezane Dalmacije. Hercegovina, osobito kraj oko Ljubuškog i Gruda, davala je vrlo cijenjen duhan, kojeg su navodno rado pušili domaći političari, njemački car Vilim II.,¹⁹ a kasnije i Josif Visarionovič Staljin.²⁰ Iako je hercegovački duhan bio korišten u izradi boljih i skupljih cigareta, ipak je njegova klasifikacija uvijek bila loša.²¹ Po zakonu hercegovačke vrste duhana, osobito od stručnjaka i pušača cijenjene vrste „tanče“ i „ravnjak“, bile su vrlo loše klasificirane te su u otkupu najviše mogle svrstati u IIb kategoriju. Otkupne cijene mogle su tako u Hercegovini iznositi 2 do 40 dinara, a u Srbiji od 2 do 144 dinara za Ekstra I. klasu.²² Tako je i prosjek isplate pri otkupu duhana često bio puno manji u Hercegovini. Doista, uočava se kako je boljom isplatom pri otkupu duhana monopolska uprava u ime države izvršavala i određenu socijalnu brigu prema stanovništvu, osobito na prostoru infrastrukturno nerazvijene Vardarske banovine, koji je tijekom tridesetih godina 20. stoljeća davao često i do 3/4 sveukupne proizvodnje duhana u državi. Govoreći u preciznijim brojkama, Ministarstvo financija je npr. 1930. odobrilo zasijavanje 10,5 milijuna strukova duhana u Drinskoj banovini, 90,5 milijuna u Moravskoj, 200 milijuna u Primorskoj, 61 milijuna u Zetskoj, 50,5 milijuna u Dunavskoj te gotovo 1,1 milijardu stabljika u Vardarskoj banovini.²³

Državna dozvola za sadnju davala se na godišnjoj bazi te je propisivala koliko će stabljika ili strukova pojedinac posaditi, vodeći računa o veličini zemljišta i sorti duhana. Državni nadzor nad sadnjom, zaprimanju, fermentaciji i sređivanju otkupljenog duhana u svakom duhanskom rajonu preuzimale su duhanske stanice monopolske uprave. One su izdavale dozvole za sadnju, a pri njima su se obrazovale i stručne komisije koje su od studenog pa do siječnja vršile otkup duhana. Po Kraljevini su, najčešće u ljetnim mjesecima, kružili kontrolni monopolski službenici i oni financijskih nadzornih organa, poznatiji kao „financi“, koji su vodili računa o nelegitimno

---

¹⁸ „Vojvodjanskim seljacima ne isplati se saditi duhan“, *Hrvatski dnevnik*, II, 432, Zagreb, 1937., str. 11.

¹⁹ „Nekoć se hercegovačka «žilavka» i «blatina» posluživala na dvoru japanskog cara, a duhan je pušio sam njemački car Vilim sa svojim generalima“, *Hrvatski dnevnik*, II, 366, Zagreb, 1937., str. 5.

²⁰ Robert Service, *Stalin: A Biography*, London, 2006., str. 438.

²¹ „Kako izgleda naša proizvodnja duhana“, *Hrvatski dnevnik*, II, 474, Zagreb, 1937., str. 15.

²² Ivan Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, Zagreb, 1976., str. 101.

²³ „Objava o proizvodnji duvana u 1930. godini“, *Monopolski glasnik*, XI, 5 (dodatak), Beograd, 1930., str. 1.

zasijanom duhanu. U njihovom postupanju s ovlaštenim sadiocima vidi se potpuno nepovjerenje države. Ne samo da su obilazili polja i brojali zasađene stabljike, pišući kazne i *čupajući njihov višak, već su čak, s današnje točke gledišta prilično paranoično, od 1929. morali obavljati i brojidbu svih listova na svakoj zasijanoj stabljici te procjenjivati za kasnije otkupne komisije ukupnu težinu prihoda pojedinog sadioca. Ovim metodama država je nastojala ograničiti šverc kod ovlaštenih proizvođača. Česte su bile pritužbe na postupak ovih organa, jer su oni često samovoljno raspisivali kazne koje su mogle značiti da će pojedinac na jednu pa do pet godina izgubiti dozvolu za sijanje duhana, a time i možda jedinu egzistencijalnu osnovicu za sebe i obitelj.*²⁴ Osim toga, na plaće kontrolnih financijskih organa znala je u nekim sredinama u jednoj godini odlaziti veća suma nego na otkupljeni duhan.²⁵ Realnost teškoga života u duhanskim krajevima državne vlasti su teško percipirale, a svaki jači oblik prigovora su smatrale udarom na prava države. Tako je 1938. od strane Državnog tužništva u Zagrebu zabranjen tiskopis „Duhansko pitanje“ poznatog duhanskog stručnjaka Kasima Gujića iz Mostara s obrazloženjem da „svojim sadržajem u cijelosti tvori krivično djelo kažnjivo po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“.²⁶

Broj ovlaštenih sadioca duhana je prilično varirao u međuratnom razdoblju. Dok je 1924. izdano gotovo 163.000 dozvola raznim licima za sadnju duhana, kasnije se taj broj i više nego prepolovio, ali opet uz varijacije od godine do godine, čak od po nekoliko desetaka tisuća.²⁷ Ovlašteni sadioci duhana, kojih je u Jugoslaviji tokom tridesetih godina okvirno bilo oko 80.000, ponegdje su se udruživali, tražeći na taj način zaštitu svog položaja i njegovo poboljšanje. Vrlo je agilno bilo *Udruženje sadioca duhana u Hercegovini*, osnovano još 1919. godine. Ono je cijelo vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije raznim predstavkama i skupovima nastojalo osigurati bolju klasifikaciju te povećanje sadnje i otkupnih cijena duhana u Hercegovini.²⁸ Uz to tražili su i povratak starog prava proizvođača da uz određenu taksu mogu

---

²⁴ Npr. „Pet tisuća seljačkih obitelji Zapadne Hercegovine odbijeno od sadnje duhana“, *Hrvatski dnevnik*, II, 317, Zagreb, 1937., str. 4.; „Trebalo ispraviti nepravdu počinjenu hercegovačkim seljacima“, *Hrvatski dnevnik*, II, 413, Zagreb, 1937., str. 11.

²⁵ „Od sadioca duhana traži se više nego što mogu dati“, *Hrvatski dnevnik*, II, 422, Zagreb, 1937., str. 11., Ivica Lučić, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918. –1921.)“, *Godina 1918.: Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zagreb, 2010., str. 230.

²⁶ Izvještaj o zabrani tiskovine „Duhansko pitanje“. Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Cenzura i zabrana tiska, inv. br. 2605.

²⁷ „Samostalna monopolska uprava Kraljevine Jugoslavije“, *Monopolski glasnik*, X, 49, Beograd, 1929., str. 1.

²⁸ „Duhansko pitanje Hercegovine“, *Hrvatski dnevnik*, I, 18, Zagreb, 1936., str. 14.

konzumirati malen dio svog proizvoda za osobne potrebe (tzv. „pušilula“).²⁹ Na čelu tog Udruženja dugo je bio poznati franjevac i povjesničar Dominik Mandić, kojeg je 1939. zamijenio Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke Marko Suton.³⁰ U Skoplju je u isto doba djelovalo društvo proizvođača duhana s preko 6.000 članova.³¹

Poljoprivredni radovi vezani uz duhan činili su niz fizički vrlo napornih poslova. Biljka bi se sijala u rasadnik, a slijedilo je presađivanje duhana na zemljište koje bi započelo već u travnju ili najkasnije u svibnju. Oko tog doba sadioci bi obično dobivali dozvole te na osnovu njih od monopolske uprave sredinom godine i državne predujmove, obično po 60-100 dinara na 1.000 odobrenih sadnica, kojima bi pokrivali troškove sijanja.³² Slijedio je period mukotrpnog okapanja nasada i gnojenja, koji je obično dolazio u najtoplijem dijelu godine. Nakon otprilike 24 tjedna po sadnji, biljka je bila spremna za berbu. Na kvalitetu duhana nisu ostavljale tragova samo klimatske prilike, poput obilatih kiša ili suša, već npr. i bolesti, poput virusa mozaika duhana. Berba duhana bi se obično provodila kroz više dana, jer bi se listovi trebali trgati redom kako bi izbjegli prilikom rasta. Listovi bi se zatim nizali, vodeći računa da se slože po približnoj veličini zajedno. Nakon toga te bi se prvo jedno vrijeme stavili u tamnim i prozračnim prostorijama, a potom sušili na otvorenom dok list ne bi dobio prepoznatljivu žuto-smeđu boju.³³ U krajeve ovlaštenih sadilaca tada bi na dan ili dva dolazile otkupne komisije ovlaštene od monopolske uprave, rad kojih je smio nadzirati jedan ovlašten proizvođač iz mjesta. Na čelu komisije bi stajao upravnik duhanske stanice istog područja (rejona), a pratio bi ga blagajnik te jedan ili više ocjenjivača, kao i mjerača duhana. Broj osoba u komisiji je varirao od kraja do kraja prema opsegu otkupa koji je trebalo napraviti. Tako je 1929. u komisiji za otkup duhana u kotaru Metković bilo samo četiri člana, dok je ona u Ljubuškom brojala 14 članova.³⁴ Proizvođač im je morao predati apsolutno sav prihod duhana te su one vagama određivale težinu i kategorizirale proizvoda prema

---

²⁹ „Duvan za vlastitu upotrebu proizvođača“, *Monopolski glasnik*, XI, 7, Beograd, 1930., str. 1.

³⁰ „Skupština hercegovačkih sadilaca duhana“, *Hrvatski dnevnik*, IV, 1211, Zagreb, 1939., str. 7.

³¹ „Skupština proizvođača duhana u Skoplju“, *Obzor*, LXXII, 293, Zagreb, 1931., str. 4.

³² Usp. „Isplaćen predujam hercegovačkim sadiocima duhana“, *Hrvatski dnevnik*, II, 437, Zagreb, 1937., str. 11. i „Predujam sadiocima duvana“, *Monopolski glasnik*, XII, 29, Beograd, 1931., str. 4.

³³ „Pušaći u gradovima i ne slute kako se muči seljak sadilac duhana“, *Hrvatski dnevnik*, I, 167, Zagreb, 1936., str. 7. Za više o tehnologiji uzgoja i obrade duhana iz perspektive četrdesetih godina prošlog stoljeća vidi: Vladimir Tičić, *Uputstva za gajenje i obradu duvana u proizvođačkim gazdinstvima*, Beograd, 1948.

³⁴ „Sastav komisija za otkup duvana berbe 1929. godine“, *Monopolski glasnik*, X, 46, Beograd, 1929., str. 2.

njegovim karakteristikama, od Ekstra klase I. kategorije do najniže IVb kategorije. Prema klasifikaciji i količini je određivana i konačna otkupna cijena duhana. Sami poslovi proizvodnje duhana bili su fizički iscrpljujući te se ubrzo došlo do saznanja kako svaki sadilac duhana u konačnici privredi samo jedan dinar dnevno ili čak i manje, uspoređujući pritom konačnu otkupnu cijenu duhana sa svim troškovima i osobnim radom uložnim u gajenje te biljke.³⁵

Prerada duhana i položaj radništva u duhanskoj industriji

Duhan legalno otkupljen po komisijama uprave monopola prebacivao se u monopolske stanice (magazine) u kojima se privremeno skladištio, sređivao i dodatno fermentirao. Samo u Hercegovini na napornim poslovima sređivanja i baliranja duhana, koji su znali potrajati i po osam mjeseci nakon njegova dolaska u skladišta, radilo je 5.000-8.000 privremenih nadničara, mahom nježnijeg spola.³⁶ Iz tih se skladišta duhan mogao prodati za izvoz, ali se puno češće transportirao samo do tvornica duhana (TD) koje su vršile njegovu preradu. U Kraljevini Jugoslaviji tridesetih godina radile su manje tvornice u Zagrebu, Senju, Banja Luci, Travniku i Mostaru. Tvornice koje su tada zapošljavale oko 800-1.000 radnika bile su u Ljubljani, Sarajevu i Nišu. Ova posljednja je osobito zanimljiva. Naime, u Niš je početkom Prvog svjetskog rata bila prenesena duhanska industrija iz beogradske tvornice, koja je bila preblizu neprijateljskom vojnom djelovanju. Novo postrojenje TD u Nišu građeno je od 1924. do 1930. te je ona postala jedna od najmodernijih tvornica ovoga tipa u tadašnjoj Europi.³⁷ U najavi njena otvaranja isticalo se kako ona „raspoláže najmodernijim strojevima za preradbdu duhana. Imat će 20 strojeva za križanje, 17 za izradu pakića i 24 za izradu cigareta, a svi će strojevi biti pokretani električnom strujom. Do tvornice su sagrađeni stanovi za poslugu i velika vatrogasna stanica. Na proljeće će se podići nova livnica za izradu raznih dijelova, koja će snabdjevati sve druge monopolske ustanove u zemlji. Tvornica ima veliku električnu centralu, vodovod sa tri velika rezervoara, centralno grijanje i modernu ventilaciju. Na proljeće će se oko tvornice sagraditi veliki perivoj u stilu engleskih parkova“.³⁸

---

³⁵ „Jedan dinar dnevno zarade imaju sadioci duhana“, *Hrvatski dnevnik*, I, 18, Zagreb, 1937., str. 14., „Troškovi u proizvodnji duhana“, *Hrvatski dnevnik*, III, 870, Zagreb, 1938., str. 11.

³⁶ „U Hercegovačkim duhanskim uredima radi oko 8 tisuća radnika“, *Hrvatski dnevnik*, III, 676, Zagreb, 1938., str. 12.

³⁷ „Osvećenje fabrike duvana u Nišu i otkrivanje spomenika Nj. V. Kralja Aleksandra I“, *Monopolski glasnik*, XI, 38, Beograd, 1930., str. 1-3.; „Svečana posveta nove tvornice duhana u Nišu“, *Obzor*, LXXI, 212, Zagreb, 1930., str. 5.

³⁸ „Jedna od najvećih tvornica duhana u Evropi“, *Obzor*, LXXI, 11, Zagreb, 1930., str. 5.

Uspoređujući kapital uložen u tvornice duhana u Kraljevini Jugoslaviji s ukupnom vrijednošću kapitala uloženog u sve industrijske grane u državi, dolazi se do saznanja kako je u njih uloženo samo 0,5% od ukupnih investicija, dok je s druge strane vrijednost proizvodnje tvornica duhana dosegla 5,2% ukupne vrijednosti industrijske proizvodnje u državi.³⁹ Tvornice duhana su prerađivale duhan u prvom redu za domaće potrošače, a puno manje za izvoz. Duhan obrađen u tvornicama se usitnjavao, miješao i pakirao za samostalno motanje ili se odmah prerađivao u tvorničke cigarete. Vrlo malo ga je ostavljano u listovima od kojih su se radile luksuzne cigare. Cijelo vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije procesi proizvodnje i prerade duhana su se nastojali poboljšati, pogotovo ulaganjem u tehnologije njegove obrade, kako bi finalni produkt na domaćem i stranom tržištu bio što bolje prihvaćen.

Po podacima *Središnjeg ureda za osiguranja radnika* u Kraljevini Jugoslaviji je na poslovima prerade duhana tokom tridesetih godina bilo zaposleno 13.000-15.000 stalnih radnika. Po spolnim omjerima zanimljivi su podaci jer početkom tridesetih još prednjače muškarci, dok 1937. imamo 8.441 radnica i 5.673 radnika, dakle gotovo 50% više žena nego muškaraca u duhanskoj industriji.⁴⁰ Sama Uprava državnih monopola isticala je kako sa rukovodećim kadrom i svim ostalim službenicima koncem tridesetih zapošljava oko 20.000 radnika. Od toga je tek oko 3 600 radilo u osam spomenutih državnih tvornica duhana.⁴¹

Odnos monopolskog radništva prema poslodavcu i poslodavca prema radništvu bio je reguliran mnogobrojnim uredbama i pravilnicima, koje je najčešće propisivalo Ministarstvo financija. Iako su po njima radnici imali određena prava, ona su konstantno bila kršena. Ni prijetnje nemirima, pa čak ni nekoliko održanih štrajkova nije promijenilo situaciju. U prosincu 1930. iz TD Sarajevo je otpušteno 160 radnika uz napomenu da će biti vraćeni na posao kad se situacija poboljša.⁴² Već ranije je iz drugih tvornica, poput one Banjalučke, otpušten dio radnika.⁴³ Uslijedile su i redukcije primanja za 5%, zatim još 5%, a novi radnici su često radili za niže nadnice od onih propisanih.⁴⁴ Odlukom uprave monopola radnicima TD Zagreb i TD

---

³⁹ Josip Cazi, *Ujedinjeni radnički sindikalni savez i rad komunista u njemu, vol. III.: Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije*, Zagreb, 1980., str. III/371.

⁴⁰ *Isto*, str. 372.

⁴¹ *Ministarstvo finansija*, str. 183, 188.

⁴² Cazi, *Ujedinjeni radnički*, str. III/376.; „Otpuštanje radnika iz sarajevske tvornice duhana“, *Obzor*, LXXI, 278, Zagreb, 1930., 5.

⁴³ Cazi, *Ujedinjeni radnički*, str. III/375.

⁴⁴ *Isto*, str. 375-377.

Senj reduciran sredinom 1938. je rad na samo tri od dotadašnjih šest dana u tjednu. To je značilo i smanjenje primanja radnika za polovicu te tako još veći udar na radničku egzistenciju.⁴⁵ Zarada stalnih radnika ovisila je o godinama stalne službe, a sastojala se od nadnice te obiteljskog i radnog dodatka. Nadnica je varirala, pa je koncem dvadesetih godina za radnika najniže, III. kategorije s navršenih do 5 godina službe iznosila 28 dinara, a za visokorangiranog radnika Ia kategorije s preko 35 godina službe iznosila je 43 dinara dnevno. Osobni dodatak kretao se oko 16 dinara.⁴⁶ Obiteljski dodatak isplaćivao se radnicima s obiteljima te je mjesečno mogao dosežati vrijednost nadnice za tri dana.⁴⁷ Dana 1. travnja 1929. donesen je novi Pravilnik o radničkim kategorijama i platnom sistemu u tvornicama duhana kojime je uveden sustav dnevnice s akordnom premijom, koji je radništvo teško ispunjavalo jer za minimalni iznos dnevnice bio predviđen vrlo intenzivni osmosatni rad, uz kruću radnu disciplinu. Osim toga, rad za premiju plaćao se manje od dotadašnjeg rada.⁴⁸

Stalni radnici bilo su podložni godišnjem ocjenjivanju od strane nadređenih u pogledu poslovne spretnosti, marljivosti, vladanja u službi i izvan nje. Na temelju njih mogli su dobiti promaknuće, ali češće i otkaz. Iako je na području bivšeg ugarskog dijela monarhije koji je ušao u Kraljevinu Jugoslaviju postojalo mirovinsko osiguranje za radnike monopolskih ustanova, obveznog osiguranja svih radnika monopola Kraljevine u slučaju bolesti, iznemoglosti, starosti i smrti čini se da nije bilo sve do osnivanja posebnog fonda 1936. godine.⁴⁹ Primanja radništva u duhanskim tvornicama bila su manja od prosjeka plaća u državi. Ipak baš su radi mirovinskog osiguranja svih državnih službenika na području Savske banovine, radnice i radnici rado ovdje radili u tvornicama duhana – u privatnom industrijskom sektoru mirovinska zaštita nije bila obvezna do kraja tridesetih godina.⁵⁰ Iznos mirovina koje su primali bivši radnici industrije duhana u to doba je bio vrlo malen, kod nekih s 10 godina staža iznosio je samo 200-300 dinara mjesečno, a onih s punih 35 godina staža od 600 do 900 dinara, te se početkom tridesetih godina zahtijevalo njihovo povećanje „za barem 50%“.⁵¹

---

⁴⁵ Cazi, *Ujedinjeni radnički*, str. III/383.; Molba radnika TD Zagreb banu Savske banovine. Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), fond: Milan Stojadinović, 37-35-249.

⁴⁶ Cazi, *Ujedinjeni radnički*, str. III/374.

⁴⁷ *Isto*, str. 373.

⁴⁸ *Isto*, str. 374.

⁴⁹ Usp. *Ministarstvo finansija*, str. 194. i Cazi, *Ujedinjeni radnički*, str. III/373, 383-384.

⁵⁰ Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973., str. 239.

⁵¹ Cazi, *Ujedinjeni radnički*, str. III/380.

Radništvo monopolskih poduzeća je nakon Prvog svjetskog rata prvotno bilo organizirano u *Savez monopolskih radnika i radnica* koji se ubrzo našao na udaru „Obznane“ radi širenja komunističkih ideja u njemu. Ipak, ono je kasnije obnovilo svoj rad kao *Savez radnika i radnica monopolskih poduzeća*.⁵² Uz to postojalo je i *Udruženje monopolskih činovnika i službenika*, koje je sa blagoslovom vladajućeg režima radilo na zaštiti radničkih prava. Ovo udruženje izdavalo je i svoj tjednik *Monopolski glasnik*. Sredinom 1939. na inicijativu monopolske uprave u Beogradu je osnovan i *Jugoslovenski nacionalni komitet za duhan* koji je trebao raditi na „promicanju nauke o duhanu i privrede“.⁵³

Zbog pogoršanja radničkog položaja kompletni sindikalni pokret sve je više nastojao istaknuti nepravde koje su se nanosile tom staležu te pregovarati s ministarstvom financija, ministarstvom socijalne politike i narodnog zdravlja te upravom monopola oko poboljšanja njihova statusa. Sami su izrađivali nove prijedloge pravilnika kojima su se trebala regulirati pitanja radnika u duhanskoj industriji. Ipak, sve ostaje više-manje ostalo bez odjeka. Centralna državna vlast, koja je bila odgovorna za zakone, naredbe i pravilnike, u slučaju radničkih prigovora prebacivala je odgovornost na postupke radnicima nadređenih u upravi monopola i tvornicama, a s druge strane, kada im je to odgovaralo, tretirala je radnike kao punopravne državne službenike te im na temelju toga i smanjivala plaću kad i svim ostalim službenicima.⁵⁴ Pogoršanje radnih odnosa, smanjenje primanja, male mirovine i stalne redukcije radnika pratile su duhansku industriju u Jugoslaviji tokom tridesetih godina 20. stoljeća.

Prodaja duhana

Prodaju obrađenih i gotovih duhanskih preradevina mogla je neposredno vršiti monopolska uprava, ali je ona u pravilu prenosila ta prava na zakupce veleprodaje u određenim rajonima. Pravo velezakupa se prodavalo na pet godina. Velezakupac u nekom od 86 rajona na području države imao je pravo da samo na tom određenom zakupljenom teritoriju prerađeni proizvod, nabavljen iz lokalnog državnog skladišta, preprodaje po od države određenoj cijeni, isključivo ovlaštenim maloprodavačima tog rajona. Maloprodavači (trafikanti) su bili obvezni kupovati državni duhan samo od njega te ga prodavati po od države određenoj cijeni.⁵⁵ Za dobivanje

---

⁵² *Isto*, str. 371.

⁵³ „Hrvatski dnevnik: Zagreb, 4. srpnja“, *Hrvatski dnevnik*, IV, 1140, Zagreb, 1939., str. 3.

⁵⁴ Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973., str. 238-239.

⁵⁵ *Ministarstvo finansija*, str. 188-189.

prava maloprodaje trebala je državna dozvola, koja se gubila ako se dotični kaznio za šverc ili neovlašteno posjedovanje monopolskih artikala. Dozvola se izdavala samo za određena naselja te objekt naznačen u molbi, a prednost pri podnošenju molbi za otvaranje ovakve trafike imali su invalidi, siromašne udovice te djeca umrlih državnih službenika. Na pročelju maloprodavaonice trebala je stajati propisana ploča s državnim grbom i natpisom „prodaja duvana“, obično u ćiriličnoj i latiničnoj verziji. Samo u Zagrebu i bližoj okolici duhan se koncem dvadesetih godina mogao kupiti u oko 750 ovlaštenih maloprodavaonica,⁵⁶ a u državi ih je tridesetih godina bilo oko 35.000.⁵⁷ Stoga možemo konstatirati kako je konkurencija trafikantata bila velika. Osim u ovakvim trafikama duhanski proizvodi mogli su se kupovati na automatima i ambulantskim prodavaonicama te u javnim lokalima, ali u pravilu bez mogućnosti dobivanja postotka od njegove prodaje, na kojeg su imali pravo samo ovlašteni maloprodavači. Navedeni postotak određivao je Ministar financija na prijedlog Uprave monopola.⁵⁸ Tijekom tridesetih godina maloprodavači duhana preko svojih strukovnih udruženja tražili su povećanje postotka od prodaje duhana i drugih monopolskih artikala sa 5% barem na 7%, strože izdavanje dozvola za otvaranje trafika te zabranu prodaje duhana u ugostiteljskim radnjama, što je čini se bilo određena siva zona.⁵⁹ Trafikanti su se osim toga početkom tridesetih godina nastojali izboriti da njihove radnje postanu jedina ovlaštena mjesta za prodaju taksenih markica, koje su se tada lijepile na većinu molbi upućenih upravnim vlastima. Iako su u pokušajima poboljšanja svog statusa dobivali načelnu potporu državnih vlasti, ipak je tim istim vlastima bilo u interesu da državni uredi samostalno vrše prodaju taksenih maraka, bez posredovanja trafikantata, a da država ima što više prihoda iz duhana.⁶⁰ Najagilnije strukovno društvo trafikantata bilo je *Savez prodavača duvana i monopolskih artikala*. Savez je osnovan 1926. godine, a na čelu mu je tridesetih godina 20. stoljeća bio Dragutin Aleksić. To je udruženje tokom tridesetih godina u nekoliko navrata pokušavalo informirati premijera i vladu o teškom stanju u kojem se maloprodavači nalaze, čini se s malo uspjeha.⁶¹

---

⁵⁶ „Šta popuši Zagreb godišnje“, *Monopolski glasnik*, X, 17, Beograd, 1929., str. 2-3.

⁵⁷ *Ministarstvo finansija*, str. 189.

⁵⁸ Za više o zakonskoj regulaciji maloprodaje i veleprodaje duhana vidi: § 65.-74.. Zakona o državnim monopolima od 5. prosinca 1931. *Zakon o državnim monopolima*, Beograd, 1940., str. 30-34.

⁵⁹ „Teško stanje trafikantata“, *Hrvatski dnevnik*, III, 626, Zagreb, 1938., str. 9., „Udruženje trafikantata protiv nelegalnih trafika“, *Hrvatski dnevnik*, III, 870, Zagreb, 1938., str. 9.

⁶⁰ Dopis Ministarstva financija Savskoj financijskoj direkciji. HDA, Osječki okružni inspektorat Savske banovine (dalje OSOI), kutija 9., 883/1933.

⁶¹ Molba Saveza prodavača duvana i monopolskih artikala predsjedniku Ministarskog savjeta Milanu

Država je na razne legalne načine nastojala doskočiti problemu pada potrošnje monopolskih artikala preko koje je punila blagajnu. Da zadovolji i svoje potrebe, ali i trafikante koji su se žalili na male prihode, od sredine 1937. monopolska uprava je dozvolila da svaki trafikant, uz suglasnosti nadležnih financijskih organa, može zaposliti jednog ili nekoliko „povjerenika“. Ti povjerenici su trebali prodavati duhanske preradevine i druge artikle nabavljene od ovlaštenih maloprodavača, uz određenu naknadu, u manjim sredinama, dakle većinom na selima gdje dotad nije bilo otvorenih trafika.⁶²

Maloprodajne cijene duhana i njegovih preradevina tridesetih godina relativno su stagnerale. Jedino poskupljenje tokom tridesetih godina osjetilo se u rujnu 1931. kada su odlukom Uprave monopola npr. cigarete Morava skočile sa 300 na 350 dinara za tisuću komada, Zeta s 250 na 300 dinara, a najjeftinija Sava sa 150 na 175 dinara za tisuću komada.⁶³ Najpoznatije marke cigareta koje su se pušile u to doba nazvane su većinom po rijekama, a neke od njih bile su poznate i u drugoj Jugoslaviji, pa i danas. Osim spomenutih, domaće marke cigareta bile su npr. najskuplji *Karađorđe*, zatim *Vardar*, *Neretva*, *Jadran*, *Strumica*,⁶⁴ *Kosovo*, od 1929. kreće izlaziti popularna *Drina*⁶⁵ koju je ubrzo 1930. slijedio i *Vrbas*,⁶⁶ a od konca 1932. na tržištu su bile cigarete *Ibar* i *Drava*, itd.⁶⁷ Neke od navedenih cigareta, poput Vardara i Drine, od sredine tridesetih godina proizvodile su se i u denikotiniziranim verzijama.⁶⁸ Većina ih se u maloprodaji mogla nabaviti pojedinačno ili u paketima, od kojih su najpopularniji bili oni od 10 i 20 cigareta, ali su isto tako postojali i oni od 500 i 1.000 komada. Osim toga u državi su se mogle nabaviti i cigare, poput marki *Perla de Cuba* i *Flor de Havana*, te finije cigarete, koje su, naravno, bile i skuplje.⁶⁹ Povodom nekih važnijih događaja u državi, poput velikog sokolskog sleta 1930. izrađivane su se i određene prigodne cigarete.⁷⁰

Što se tiče izvoza duhana u inozemstvo, monopolska uprava mogla je dati pojedinim zadrugama duhanskih sadioca prava da proizvode duhan za izvoz, zadržavajući pritom i dalje sva kontrolna prava nad procesi-

---

Stojadinoviću od 21. studenog 1937. AJ, 37-70-424., Dopis Saveza prodavača duvana i monopolskih artikala predsjedniku Ministarskog savjeta Milanu Stojadinoviću od 22. srpnja 1938. AJ, 37-70-424.

⁶² „Prodavaonice duhana otvorit će se u svakom selu“, *Hrvatski dnevnik*, II, 416, Zagreb, 1937., str. 11.

⁶³ „Svima odjeljcima finansijske kontrole“, *Monopolski glasnik*, XII, 38, Beograd, 1931., str. 4.

⁶⁴ „Nove cigarete“, *Slovenec*, LVI, 258, Ljubljana, 1928., str. 4.

⁶⁵ „Cigarete «Drina» u prometu“, *Obzor*, LXX, 253, Zagreb, 1929., 4.

⁶⁶ „Naš duvan“, *Monopolski glasnik*, XI, 47, Beograd, 1930., str. 4.

⁶⁷ „Cigarete Drava in Ibar“, *Slovenec*, LX, 291, Ljubljana, 1932., str. 5.

⁶⁸ „Puštene su u prodaju i cigarete Drina bez nikotina“, *Hrvatski dnevnik*, I, 91, Zagreb 1936., str. 13.

⁶⁹ „Nove smotke in cigarete“, *Jutro*, VIII, 162, Ljubljana, 1927, str. 4.

⁷⁰ „Cigarete za sokolski slet“, *Obzor*, LXXI, 89, Zagreb, 1930., str. 5.

ma proizvodnje te uzimajući u ime države marže.⁷¹ Ipak, država je u pravilu sama nastojala biti trgovac sa svojim duhanom otkupljenim od sadilaca te je zato isključivala navedene zadruge iz procesa izvoza izvan njena teritorija i odbijala sve molbe proizvođača da se barem produkcija duhana za izvor liberalizira.⁷² Jugoslavenski duhan se ponešto izvezio u obrađenim pakovanjima, cigarama ili cigaretama. Zagrebački trafikant Milan Vincek je uz državnu dozvolu početkom 1930. izložio 500.000 komada jugoslavenskih cigareta na poznatom velesajmu u Leipzigu, ali ovakva reklama čini se da je ostala s malo uspjeha.⁷³ Puno češći je bio izvoz duhana u neprerađenom obliku, koji je podrazumijevao manju prodajnu cijenu, ali i obvezu stranog kupca da ga sam do kraja obradi i osigura njegovu prodaju. Iako je duhan proizveden u Kraljevini Jugoslaviji bio prepoznat kao dosta kvalitetan, tek se sredinom dvadesetih godina počeo izvoziti. Na europskom tržištu dosta su mu konkurirali kvalitetom i cijenom podjednaki, ali etabliraniji duhani proizvedeni u susjednim jugoistočnim zemljama poput Grčke, Bugarske i Turske. U ukupnoj sumi sveg duhana proizvedenog u Europi, navedene tri zemlje doprinosile su s više od trećine.⁷⁴ S tim državama predstavnici Jugoslavije održali su tokom tridesetih godina nekoliko, tzv. „Duhanskih konferencija“, na kojima se najviše raspravljalo o međusobnom nekonkuriranju na svjetskim tržištima, pa čak i stvaranju posebnog zajedničkog balkanskog kartela duhana. Ipak, svi ovi dogovori nisu vodili nikakvom dugoročnom poboljšanju izvoznog statusa jugoslavenskog duhana, vjerojatno zato što su te države bile ujedno i najžešći konkurenti Kraljevini Jugoslaviji u plasmanu duhana.⁷⁵ Naglasimo kako je u desetljeću našeg fokusa zapravo oko 80% svog oficijelno proizvedenog duhana u zemlji i potrošeno od strane državljana Kraljevine Jugoslavije, a tek je 20% ili manje izvezeno.⁷⁶ U konačnici se na europskom tržištu izvezeni jugoslavenski duhan, radi oštire konkurencije, često prodavao po ispodprosječnim cijenama, npr. tokom 1935. i 1936. izvezeno je sveukupno 11 milijuna kg duhana koji je prodan po prosječnoj mizernoj cijeni od 25 dinara po kilogramu. Zbog takvih niskih otkupnih cijena u inozemstvu mnogi su ukazivali na činjenicu kako od izvoza duhana država ima vrlo malo ili gotovo nikakve koristi.⁷⁷ Monopolska uprava je bila potpuno oprečnog mišljenja. Isticala je kako je izvoz duhana

---

⁷¹ Za više o zakonskoj regulaciji prodaje duhana za izvoz vidi: § 50.-62. Zakona o državnim monopolima od 5. prosinca 1931. *Zakon o državnim monopolima*, Beograd, 1940., str. 26-30.

⁷² „Monopolska uprava protiv slobodnog izvoza duhana“, *Obzor*, LXXI, 128, Zagreb, 1930., str. 5.

⁷³ „Naše cigarete na velesajmu u Leipzigu“, *Obzor*, LXXI, 19, Zagreb, 1930., str. 4.

⁷⁴ „Koliko naša zemlja može proizvesti duvana“, *Monopolski glasnik*, XII, 17, Beograd, 1931., str. 2.

⁷⁵ „Duhanska konferencija“, *Obzor*, LXXI, 194, Zagreb, 1930., str. 1.; „Stvaranje balkanskog kartela duhana“, *Hrvatski dnevnik*, III, 618, Zagreb, 1938., str. 12.

⁷⁶ „Politika monopola i sadioci duhana“, *Hrvatski dnevnik*, I, 213, Zagreb, 1936., str. 11.

⁷⁷ „Izvoz i unutrašnja potrošnja duhana“, *Hrvatski dnevnik*, II, 394, Zagreb, 1937., str. 15.

„od velike ekonomske i socijalne koristi, jer povećanjem te prodaje stvara se mogućnost za povećanje proizvodnje duhana i sledstveno tome za zaradu najširim slojevima narodnim“.⁷⁸ Jugoslavenski duhan su od monopolske uprave kupovale najviše Poljska i Čehoslovačka za svoju preradu, a nešto manje Njemačka, Francuska i Egipat.⁷⁹

Krijumčarenje duhana – okolnosti i posljedice tog opasnog zanata

Sveukupni dobitci od prodaje duhana bili su veliki. Cjelokupni rashodi oko proizvodnje i prerade monopolskih artikala, od otkupnih cijena pa do plaća radnicima, državu su godišnje koštali oko 300 milijuna dinara, dok su prihodi bili oko 1,9 milijuna dinara. Na godišnjoj bazi višak monopolskih prihoda nad rashodima tokom tridesetih gotovo je uvijek bio veći od 1,5 milijarde dinara, što je obično bilo tek nešto manje od godišnjih prihoda države od svih neposrednih poreza.⁸⁰ U državnim budžetima prihodi od državnih monopola zauzimali su svake godine važnu stavku te su činili obično oko 15-20% svih državnih prihoda. A kako je u svim monopolskim приходima duhan sudjelovao s oko 75-80%, može se reći kako je duhan zauzimao važno mjesto u državnoj privredi Kraljevine Jugoslavije. Primjera radi, državni budžet za 1937./1938. godinu predviđao je 10,9 milijardi dinara prihoda, od toga je oko 2 milijarde otpadalo na prihode od monopola, a unutar toga je više od 1,5 milijardi dolazilo od prihoda duhana i cigaret-papira.⁸¹ Prihodi od monopola istih proizvoda bili su početkom istog desetljeća ipak veći i 15-20%, pa ne treba čuditi što je država svim legalnim sredstvima nastojala zaštititi ovaj vrlo važan izvor prihoda za svoju blagajnu, pa čak i povećati prihode od ove biljke.

Posljedice Velike ekonomske krize odrazile su se i na duhan. Državni organi su početkom tridesetih uočili kako se u skladištima monopolske uprave nalaze veliki kontingenti duhana koji je propadao, jer se nije mogao preraditi i prodati ni unutar zemlje, ni u inozemstvu, a novi duhan je trebao poslije berbe u ista spremišta stizati. Doista, koncem 1932. procjenjivalo se kako je u raznim skladištima u Jugoslaviji bilo čak 50 milijuna kilograma duhana otkupljenog prijašnjih godina.⁸² Stoga je odlučeno da se u idućim godinama smanji broj dozvola za sadnju, što je bio udar na egzistenciju proizvođača i okidač za jači početak nikad potpuno iskorijenjenog šverca. Dok je godine 1924. država otkupila od proizvođača rekordnih 33,5 milijuna

---

⁷⁸ *Ministarstvo finansija*, str. 189.

⁷⁹ *Isto*, str. 189.

⁸⁰ *Usp. Ministarstvo finansija*, str. 65. i *Ministarstvo finansija*, str. 196.

⁸¹ „Finansijski zakon za 1937/38 godinu“, *Narodne novine*, CIII, 78 (prilog), Zagreb, 1937., str. 47.

⁸² „Politika monopola i sadioci duhana“, *Hrvatski dnevnik*, I, 213, Zagreb, 1936., str. 11.

kg duhana u listu, a 1932. 17 milijuna kg, već je tokom 1933. država smanjila broj izdanih dozvola za 60% te je tokom te i iduće godine otkupljivala samo nešto preko 6 milijuna kg duhana godišnje.⁸³ Uz to uvelike su smanjene ionako male otkupne cijene, što je uz težak život u pasivnim duhanskim krajevima i povećanje maloprodajnih cijena duhanskih proizvoda iz 1931. nagnala i mnoge dotad državni odane proizvođače da traže zaradu u nelegalnoj raboti. Situacija se ponešto počela popravljati prema kraju tridesetih godina, kada su otkupne cijene ostale prilično mizerne, ali je zato povećan broj dozvola za sadnju duhana, a time i ukupna obradiva površina pod tom biljkom.⁸⁴

U tridesetim godinama 20. stoljeća država je razlikovala tri potkategorije krijumčara: one koji su bez dozvole monopolske uprave sadili duhan, zatim lica koja su neovlašteno uvozila, držala, prerađivala ili prodavala duhan u zemlji, a treću grupu činili su sadioci koji bi predali manju količinu od one koju su zadužili te bezuspješno opravdavali manjak.⁸⁵ Kazne za prekršitelje ovakvih monopolskih odredbi većinom su bile novčane. Ovisile su o opsegu počinjenog djela te su iznosile od 50 do 50.000 dinara ili vrijednosti od jednostrukog pa do petrostrukog oštećenja državnog proračuna prouzrokovanog određenim činom.⁸⁶ Svakih 50 dinara kazne bilo je moguće pretvoriti u dan zatvora. Zaplijenjeni predmeti su se prodavali u korist fonda za suzbijanje monopolskih krivica, iz kojih su se isplaćivale prilično izdašne nagrade za hvatače i prokazatelje prekršitelja.⁸⁷ Državne vlasti su pritom primjećivale kako je veća opasnost za državne prihode ležala u bespravnoj sadnji duhana u krajevima gdje se on inače nije sadio, jer takav duhan bio pod puno slabijim nadzorom. Naime, u mnogim krajevima države duhan se bez državnih dozvola sadio te je bez kontrole finansijskih i policijskih organa lakše proizvođen i krijumčaren, iako je njegova kvaliteta često bila upitna jer nije dolazio iz krajeva poznatih po dobrim vrstama duhana. Unatoč mnogim javnim upozorenjima organa vlasti, nasadi takvog duhana čini se da nisu bili rijetkost u nekim krajevima, a kad bi se uočili, stabljike bi se pobrojale radi utvrđivanja kazne te bi se pristupilo njihovom čupanju.⁸⁸ Mnogi pokušaji čupanja „nepovlašteno zasijanog duhana“ ipak su bili praćeni nemirima lo-

---

⁸³ *Ministarstvo finansija*, str. 197., „Politika monopola i sadioci duhana“, *Hrvatski dnevnik*, I, 213, Zagreb, 1936., str. 11.

⁸⁴ *Ministarstvo finansija*, str. 197.

⁸⁵ Relja Đorđević, „Razvoj aktivnosti krijumčara duvana i njeni uzroci iza svetskog rata“, *Policija*, XXIII, 7-8, Beograd, 1936., str. 350.

⁸⁶ § 101-104. Zakona o državnim monopolima od 5. prosinca 1931. *Zakon o državnim monopolima*, Beograd, 1940., str. 42-46.

⁸⁷ Objava „Građanstvu na znanje“ HDA, Politička situacija (daljePS), inv. br. 4986.

⁸⁸ „Stroga zabrana sadnje duhana u Hrv. Zagorju“, *Obzor*, LXXII, 155, Zagreb, 1931., str. 5.

kalnog stanovništva, koje je smatralo da se država upliće u njihova prirodna prava da zasiju što žele na vlastitom zemljištu, pogotovo ako time namiruju samo osobne potrebe. Uz to su uočavali kako su cijene duhana koje se mogu legalno kupiti puno veće od stvarnih cijena potrebnih za njegovu proizvodnju i obradu. Na području Savske banovine, koje nije bilo duhanski kraj i u kojem se nigdje nije mogla dobiti legalna dozvola za sadnju duhana, bilo je više sukoba financa i žandara s narodnim masama koji su znali prerasti i u prave oružane sukobe sa tragičnim posljedicama. Od početka do sredine 1936. samo je u 30 sela čazmanskog kraja počupano oko 108.000 strukova duhana. Kada su financijski organi pojačani sa 17 žandara željeli čupati neovlašteno zasijani duhan u Gornjoj Obreški kraj Čazme koncem srpnja 1936. navodno ih je oružano napalo čak tisuću skupljenih seljaka te je u tim nemirima bilo poginulih.⁸⁹ Sredinom iduće godine na sličan način su oružano napadnuti državni organi koji su čupali duhan u slunjskom kotaru. U sukobu s oko 500 seljaka ubijen je jedan žandar i ranjena još trojica državnih organa, dok je broj žrtava s druge strane neutvrđen, iako vjerojatno nekoliko puta veći.⁹⁰ A ovo su samo primjeri sukoba.

S druge strane događali su se i pokušaji ovlaštenih proizvođača da prevare državni monopol, iako u o državnih vlasti puno kontroliranijim uvjetima.⁹¹ Sami ovlašteni sadioci u takvom okruženju često su zasijavali točno 10% više od odobrenja, što je bio zakonski dopušten maksimum, a predavali gotovo točno 10% manje od procijenjenog uroda. Što je opet bio minimum kojeg su se pod prijetnjom strogih kazni morali držati. Ovako stvorena razlika činila je višak uroda koji se što vještije nastojalo skriti od čistih posjeta državnih organa u potrazi za nepredanim duhanom. Obično se radilo o najvećim osušenim duhanskim listovima. Nenajavljeni posjeti državnih organa često su bili praćeni i određenim mitom od strane kućedomaćina kako bi oni pretragu obavili što brže i traljavije. Uspješno sakriveni višak uroda zatim je upotrebljavan u krijumčarenju. Obično se radilo o malim iznosima, najviše do nekoliko desetaka kilograma. Ipak, kako je razlika između otkupnih cijena i gotovih duhanskih proizvoda na slobodnom tržištu znala biti desetak puta veća u korist ovih posljednjih, i švercani duhan bio je cijenjen te je vještom krijumčaru mogao donijeti veću zaradu od one zarađene legalnim otkupom. Kako su legalni proizvođači zarađivali relativno malo, zadržavanje dijela uroda „za osobne potrebe“, prodaja duhana profesional-

---

⁸⁹ „Izvještaj o izvršenoj upotrebi oružja“. HDA, PS, inv. br. 4831.

⁹⁰ Radio-telegram upućen Odjeljku za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova. HDA, PS, inv. br. 5109.

⁹¹ Relja Đorđević, „Razvoj aktivnosti“, str. 350.

nim švercerima i samostalno upuštanje u šverc bili su relativno česti. Tridesetih godina država je plaćala kilogram duhana pri otkupu prosječno desetak dinara, švercani duhan se prodavao za 50-100 dinara, ovisno o tome dokle se preveze, a kilogram obrađenog duhana legalno kupljenog u prodavaonici minimalno je koštao oko 180 dinara.⁹²

Dosjetljivost je bila jedna od najbitnijih osobina potrebnih svakom krijumčaru. Kako u skrivanju duhana, tako i u njegovom transportu. Duhan se krijumčarilo doista na razne načine, a vijesti o metodama krijumčarenja mogle su i nasmijati čitatelja tadašnjih novina. „Kad je jutros stigao u Sarajevo vlak iz Mostara organima financijske straže upao je u oči jedan neobično debeli hodža. Financi su mu se približili i odveli ga na stranu, te su ga opipali, da se uvjere da li je to u istinu meso i salo. Imali su pravo, jer njegova debljina nije bila naravna. Kad su ga potanje pregledali, našli su oko njega spretno svezano trideset kilograma «eškije» (duhana), koje su zaplijenili, a hodža je pritvoren“.⁹³ U travnju 1937. na anonimnu prijavu je od redarstva uhićen Ivan Juričev iz Kaštel Novog. On je dugo vremena bez ikakvih problema prelazio kraj mitničara i financijskih organa jer je hercegovački duhan krijumčario u demižonima za vino od 30 litara koji su imali lažno dno. Čak je uredno plaćao sve trošarine za prodaju vina.⁹⁴

Krijumčarenje je bilo vrlo opasan posao jer su i financi i žandari bili naoružani, a nagradama za hvatače dodatno motivirani da razbiju i grupe od po nekoliko osoba, u kakvima su obično operirali šverceri, pogotovo oni crnogorski.⁹⁵ Ali nije samo da su šverceri stradavali u oružanim sukobima s njima. Ponekad bi im presudila i neka prirodna prepreka, jer su se na putu prema određenom dogovorenom cilju često klonili glavnih putova i ulazaka u naseljena mjesta. Tako se u prosincu 1932. utopilo devet osoba koje su lađom noću pokušale preći Neretvu sa švercanim duhanom na leđima,⁹⁶ a par godina potom na Bjelašnici su u velikoj snježnoj mećavi nestala tri švercera.⁹⁷ Duhan je bio jedan od artikala koji se većinom krijumčario unutar države, iz jedne sredine u drugu. Primat u švercu preko državne granice, najvećim dijelom iz Austrije, Mađarske i Italije, uz duhan su imali saharin te drugi mo-

---

⁹² Usp. „Otkup duhana u Hercegovini i dalmatinskoj Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik*, II, 583, str. 12. „Duhan i njegova uloga“, *Hrvatski dnevnik*, IV, 1038, Zagreb, 1939., str. 14. te Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, str. 137.

⁹³ „«Debeli» hodža krijumčari duhan“, *Hrvatski dnevnik*, II, 5, Zagreb, 1937., str. 7.

⁹⁴ „Boca s vinom i – duhanom“, *Hrvatski dnevnik*, II, 316, Zagreb, 1937., str. 10.

⁹⁵ Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, str. 140-141.; Aleksandar Petrović, „O krijumčarenju duvana“, *Policija*, XXI, 1-2, Beograd, 1934., str. 96.

⁹⁶ Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, str. 143-145.

⁹⁷ „Jezovita smrt krijumčara u planini Bjelašnici“, *Hrvatski dnevnik*, III, 602, Zagreb, 1938., str. 6.

nopolski predmeti na kojima se moglo dosta zaraditi, poput upaljača i šibica, cigaret-papira, soli, zatim kokaina i opijuma, itd.⁹⁸

Najviše se duhana švercalo u siječnju, veljači i ožujku, dakle dobu kad se duhan pravilno osušio te se završila njegova legalna predaja monopolskim komisijama. Očigledno je kako su šverceri bili zainteresirani da se što prije riješe robe što su je skrivali. Ipak, ovo se možda može povezati i s lakšim izbjegavanjem raznih financa, žandara i drugih organa zaduženih za njihovo hvatanje po lošim vremenskim uvjetima.⁹⁹ Osim sveg ovog, kao što smo naglasili, evidentan je bio porast šverca u godinama Velike ekonomske krize. Veliko smanjenje izdanih dozvola za sadnju zbog gomilanja duhana u skladištima i nemogućnosti njegova izvoza u inozemstvo početkom tridesetih godina, uz sve manje otkupne cijene i teške uvijete života u pasivnim duhanskim krajevima, nagnale su proizvođače da sve više traže zaradu u nelegalnoj raboti. Prema procjenama Kraljevina Jugoslavija je tokom tridesetih godina prosječno zarađivala od monopola duhana mjesečno oko 150 milijuna dinara, dok je godišnje državni proračun bio oštećivan od krijumčara duhana 1931. za 200 milijuna dinara, 1932. za 400 milijuna, a 1934. za čak 500 milijuna dinara.¹⁰⁰ Ministarstvo unutrašnjih poslova stoga je u lipnju 1934. uputilo raspis u kojem je upozorilo kako je krijumčarenje duhana uzelo toliko maha da „sada najozbiljnije ugrožava [državne] prihode od njihove prodaje. Ovi prihodi predstavljaju jednu od najjačih pozicija u budžetu državnih prihoda, pa je razumljivo koliko veliko mora da bude staranje države, da te prihode u celosti ostvari“. Ministarstvo je upozorilo kako se na krijumčare očigledno dosad premalo obraćalo pažnje te je najavilo oštre sankcije za sve državne i samoupravne službenike koji sudjeluju u procesu krijumčarenja ili ga ne prijave nadležnim organima.¹⁰¹ I ranije i kasnije od lipnja 1934. državne vlasti i monopolska uprava su raznim naredbama, zapovijedima i javnim objavama nastojale upozoriti na razmjere krijumčarenja te upozoriti sve građane, a napose državne organe, da ga moraju sprječavati.

Razmjer šverca teško je utvrditi. Prodaja legalnog duhana bila je od 1932. u padu, unatoč očiglednom porastu broja pušača, što se moglo zahvaliti sve razmahanim krijumčarenju, koje je u nekim slučajevima sve više poprimalo oblike organiziranog kriminala.¹⁰² U ljubuškom kotaru tokom

---

⁹⁸ „Što se najviše kriomčari“, *Obzor*, LXXI, 23, Zagreb, 1930., str. 4.

⁹⁹ Relja Đorđević, „Sezonsko delovanje krijumčara duvana“, *Policija*, XXII, 21-22, Beograd, 1935., str. 1086.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 1086.

¹⁰¹ „Krijumčarenje monopolskih artikala i duvana“, *Policija*, XXI, 19-20, Beograd, 1934., str. 995-996.

¹⁰² Usp. Đorđević, „Razvoj aktivnosti“, str. 353.; Relja Đorđević, „Kriminalisti i krijumčarenje duvana“, *Policija*, XXIV, 3-4, Beograd, 1937., str. 148-150.;

1932. samo za monopolske prekršaje propisano je preko 8,3 milijuna dinara kazni. Kako su ovlaštene sadioci istog kraja od države primili na ruke tokom dvije godine, 1931. i 1932. ukupno samo oko 2,5 milijuna dinara, većina je novčani iznos monopolskih prijestupa zamjenjivala za dane provedene u zatvoru te ih izdržavala po kaznionicama.¹⁰³ Od 1. srpnja 1932. do 30. lipnja 1933. zabilježeno je u cijeloj državi 80.429 monopolskih krivica. Taj broj je premašivao broj svih ostalih krivica po Kaznenom zakonu.¹⁰⁴ Državna vlast je nastojala raznim pravilnicima i objavama, postroživanjem kazni, ali i povećanjem vlastitog nadzornog kadra nad procesom proizvodnje i prodaje duhana iskorijeniti krijumčarenje, ali sve je ostajalo bez uspjeha. Čak su najavljivale zabranu sadnje na više godina „u čitavom kraju (selu, opštini i srezu) za koji se utvrdi da znatniji broj sadilaca u njemu ne predaje cijelu berbu duhana“ ovlaštenim otkupnim komisijama.¹⁰⁵ Broj monopolskih prekršaja u nekoliko godina po dolasku Velike ekonomske krize doista je naglo porastao. Narod je sve više shvaćao kako je vlast nemoćna, tj. da ih ne može sve zatvoriti i držati da odsluže prilično visoke zatvorske kazne. Stoga ne čudi što je državna vlast nekoliko puta tokom tridesetih godina objavljivala amnestije za manje monopolske prekršaje. S jedne strane sami proizvođači često su tražili pomilovanje, braneći se najčešće nepoznavanjem svih monopolskih propisa.¹⁰⁶ Državne vlasti su s druge strane dijelile amnestije i na taj način rješavale se još pretrpanijih zatvora, ali su one imale su još i određenu, nazovimo je političko-demagoškom svrhom – jer su masovna pomilovanja obično pratila neke važnije događaje za državni režim, poput izbora za Narodnu skupštinu 1938. godine.¹⁰⁷ Već ranije bilo je pokušaja da se sustav relativno skupih suđenja i zatvorskih kazni, kojeg su krijumčari preferirali, zamjeni novčanim kaznama. Koncem 1937. donesena je *Uredba o prekidanju postupka po monopolskim i trošarinskim krivicama*. Prema njoj se svako lice uhapšeno u monopolskom prekršaju moglo odmah predati, priznati krivicu, odreći se prava na žalbu te platiti kaznu na jedan od tri načina: iznosom jednostruke monopolske takse, polovinom zakonom predviđene kazne, ako je ona određena paušalno, ili uplatom najnižeg propisanog iznosa kazne, ako je ona formulirana u određenom rasponu iznosa.¹⁰⁸

---

¹⁰³ Ivan Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, str. 116.

¹⁰⁴ „Elaborat dr. Ježa o državnim monopolima“, *AJ*, 37-35-249.

¹⁰⁵ „Protiv krijumčarenja: Saopćenje Uprave monopola“, *Narodne novine*, XCVIII, 232, Zagreb, 1932., str. 5.

¹⁰⁶ „Potrebe dalmatinskih sadioca duhana“, *Hrvatski dnevnik*, III, 848 Zagreb, 1938., str. 15.

¹⁰⁷ „Amnestija monopolskih krivica“, *Hrvatski dnevnik*, III, 925, Zagreb, 1938., str. 4.

¹⁰⁸ *Ministarstvo finansija*, str. 100.

Iako je tokom 1933. zaplijenjeno 120.292 kg krijumčarenog duhana, procjene mjerodavnih organa su govorile da je tada bilo u opticaju čak 20-40 puta više krijumčarenog duhana, čak do 4 milijuna kg.¹⁰⁹ Uz to navodilo se kako stvarni iznos krijumčarenog duhana iz godine u godinu eksponencionalno raste, dok su se i postojeći potrošači duhana zbog ekonomske krize sve više okrenuli nekvalitetnijim i jeftinijim markama duhana i cigareta.¹¹⁰ Doista, dok je prodaja duhanskih preradevina u zemlji još u proračunskoj godini 1929./1930. bila gotovo 10,5 milijuna kilograma, sredinom tridesetih ona je u prosjeku pala na nešto preko 7 milijuna kilograma godišnje, s tendencijom daljnjeg pada.¹¹¹ Oko 50% potrošnje duhana u državi se odnosilo na rezani duhan u pakovanjima („paklicima“), uz koji se uzimao papir za motanje. Osim toga što je takav duhan bio nešto jeftiniji, bio je i kvalitetniji od cigareta, za koje se od potrošača moglo čuti da su često bile loše tvornički obrađene, a ponekad i da se od vlage u njima ne mogu ni pušiti.¹¹² Uprava državnih monopola uvjeravala je potrošače cigareta da je to posljedica vlažnog vremena prilikom izrade cigareta te da će „eventualni manji nedostaci biti svedeni na najmanju mjeru“.¹¹³ U pokušajima da se utvrdi točan obujam krijumčarenja duhana u državi uspoređivani su i podaci o prodaji cigaret-papira sa prodanim rezanim duhanom. Usporedni rezultati prodaje tih dvaju artikala 1937. bili su poražavajući. Tokom prvih sedam mjeseci 1937. prodano je u državi oko 2,45 milijardi listića cigaret-papira, dok je prodano samo oko 1,1 milijuna kg križanog duhana, što je značilo da je višak papira upotrijebljen za motanje 1,3 milijuna kg očito krijumčarenog duhana.¹¹⁴ Imajmo ovdje na umu da nisu svi pušači koristili fini cigaret-papir, već neki običniji, ili su pušili lule. Državne vlasti nastojale su riješiti ovaj problem već ranije, pa je od kraja 1930. do sredine 1936. bila na snazi odredba po kojoj se cigaret-papir u maloprodaji mogao kupovati isključivo uz kupnju odgovarajuće količine duhana koji bi se motao u njega.¹¹⁵ Unatoč svim namjerama da se na ovaj način zaustavi šverc, ova je odluka zapravo dovela do osjetnog pada potrošnje cigaret-papira i duhana kupljenih kod ovlaštenih prodavača. U Mo-

---

¹⁰⁹ Relja Đorđević, „Kako da dođemo do saznanja o pravoj visini razvijenosti krijumčarske trgovine duvanom“, *Policija*, XXIV, 17-18, Beograd, 1937., str. 868.

¹¹⁰ Usp. „250,000.000 din. za duhan i alkohol potroše Zagrepčani u godini dana“, *Hrvatski dnevnik*, III, 733, Zagreb, 1938., str. 10. i Đorđević, „Razvoj aktivnosti“, str. 352.

¹¹¹ *Ministarstvo finansija*, str. 277.

¹¹² „Zagreb popuši 350 ml. komada cigareta“, *Hrvatski dnevnik*, III, 875, Zagreb, 1938., str. 10., „Tendenciozne vijesti o cigaretama «Vardar»“, *Obzor*, LXXII, 299, Zagreb, 1931., str. 6.

¹¹³ „Hoćemo li zaista imati kvalitetnije cigarete“, *Hrvatski dnevnik*, II, 520, Zagreb, 1937., str. 12.

¹¹⁴ Relja Đorđević, „Kako da dođemo“, str. 868.

¹¹⁵ „Pažnja prodavcima i potrošačima monopolskih artikala“, „Probno pušenje“, *Monopolski glasnik*, XII, 4, Beograd, 1931., str. 3.

staru su navodno po uvođenju obvezne kupnje duhana uz cigaret-papir bile opustošene zalihe papira u svim knjižarama.¹¹⁶ Godišnji manjak u приходима nakon uvođenja ove restrikcije iznosio je i do 100 milijuna dinara, a šverc cigaret-papira bio je profitabilniji od krijumčarenja duhana. Na 1 kg cigaret-papira švercer je mogao zaraditi do 300 dinara, dakle barem tri puta više nego na istoj količini duhana.¹¹⁷ U igri je mahom bio papir iz Italije koji je lađama u velikim količinama prebacivan u Jugoslaviju.¹¹⁸ Šverc ovog artikla nastavio se i nakon 1936., pa je sredinom 1938. prilikom pregleda jedne lađe u šibenskoj luci pronađeno 4.000 paketića cigaret-papira.¹¹⁹ Kapitulacija države i njenog režima pokušaja zaustavljanja šverca povezivanjem prodaje cigaret-papira i duhana donijela je proračunima Kraljevine Jugoslavije samo koristi. Naime, dok je 1932. bilo prodano nešto manje od 3 milijarde listića cigaret-papira, što je bilo rekordno malo u istom desetljeću, već po povlačenju te odredbe 1937. prodano je 5,8 milijarde listića.¹²⁰ Općenito, oporavak državnih financija po dolasku Milana Stojadinovića na vlast, koji je puno bio povezan i sa oporavkom međunarodnih tržišta, imao je blagotvorniji učinak i na duhan. Koncem tridesetih godina statistički pokazatelji o proizvodnji, preradi te trgovini duhana i duhanskih proizvoda puno su sličniji brojkama po tom pitanju najboljih vremena s konca dvadesetih godina 20. stoljeća.

Potrošnja duhana u Kraljevini Jugoslaviji

Unatoč Velikoj gospodarskoj krizi, potrošnja duhanskih preradevina bila je u stalnom porastu. Ipak, kako smo uočili, udio oficijelnog duhana u ukupnoj potrošnji smanjivao se radi vrlo rasprostranjenog šverca. Krijumčareni duhan se vrlo mnogo konzumirao i bio je shvaćen, osobito u današnjoj Hrvatskoj, kao određeni nacionalni patriotizam. Još 1933. uhvaćen je jedan letak naslovljen „Hrvatski narode“ u kojem se preporučivao opći bojkot monopolskih predmeta i na taj način nepunjenje državnog proračuna.¹²¹ Koncem istog desetljeća patriotsko korištenje krijumčarenog duhana je navodno uzelo toliko maha, da je jedno od kodnih imena za švercani proizvod u hrvatskim krajevima je bilo „Mačekov duhan“. Navodno su ga čak državni činovnici „u velikim količinama držali po svojim fijokama“ te se na taj način vršila „jedna vrsta propagande za Mačekovu akciju“.¹²² Neposredno nakon

---

¹¹⁶ „Krijumčarenje duhana u Hercegovini“, *Obzor*, LXXII, 7, Zagreb, 1931., str. 5.

¹¹⁷ Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, str. 165-166.

¹¹⁸ Elaborat dr. Ježa o državnim monopolima“, *AJ*, 37-35-249.

¹¹⁹ „Zaplijenjeno 4.000 paketa cigaretnih papirića“, *Hrvatski dnevnik*, III, 734, Zagreb, 1938., str. 4.

¹²⁰ *Ministarstvo finansija*, str. 192-193.

¹²¹ Dopis Kraljevske banske uprave Savske banovine svim područnim upravno-policijskim organima. HDA, OSOI, kutija 9., 1184/1933.

¹²² „Izvjestaji iz Splita i Sušaka za januar 1939. godine“, *AJ*, 37-9-48.

proglašenja Banovine Hrvatske, 18. listopada 1939. prijavio je trafikant iz Luna na Pagu žandarmeriji da su dvojica mladića iz mjesta došli u njegovu radnju, „skinuli monopolsku tablu sa državnim bojama i grbom te je okrenuli naopako“. Po hapšenju na saslušanju čin su priznali uz objašnjenje „da u svom selu neće druge zastave osim hrvatske“.¹²³

Sama država se tokom tridesetih godina nastojala miješati u regulaciju potrošnje duhanskih produkata. Na početku diktature, a prije dolaska Velike ekonomske krize, premijer Petar Živković je nastojao iskorijeniti neke stvari koje je ocijenio preprekama produktivnom radu u državnim uređima. Tako je već u veljači 1929. zabranio ispijanje kava i čajeva te drugih pića u zgradama državnih nadleštava, a čini se da nije baš blagonaklonog gledao ni na pušenje, smatrajući da ometa posao.¹²⁴ Zanimljivo je kako se ovakvim odlukama donekle usprotivili Upravnik državnih monopola i Ministar financija. Oni su odmah sredinom 1929. primijetili kako „svaki pušač duvana posle popušanih nekoliko cigareta postaje manje osjetljiv za ocenu arome i drugih osobina duvanskih preradevina, te je potrebno da se kafom osveži grlo i jezik i osposobi za dalja ispitivanja“. Stoga je odobreno da se u nekim uređima koji su potpadali pod upravu monopola „može služiti kafa za vreme probnog pušenja [...]“.¹²⁵ Pitanje koje ovdje ostaje otvoreno je u kojoj je mjeri pri monopolskim institucijama ovo „probno pušenje“ postalo sinonim za uživanje kave na poslu. Isto tako i koliko se sveukupno činovništvo, tradicionalno sklono istim porocima, odluka o njihovom ograničenom konzumiranju držalo, osobito jer su sami političari bili strastveni uživatelji duhana i kave. U nadolazećim godinama, kako se potrošnja duhanskih produkata smanjivala, od 9,5 na 7,5 milijuna kilograma godišnje, država je svojim odlukama nastojala ipak olakšati put njegovoj potrošnji, a time i punjenju državnog proračuna. Tako je 1933. izričito dopušteno pušenje u svim državnim nadleštavima i objektima, od čega su bile izuzete samo socijalno-medicinske ustanove poput bolnica i sirotišta.¹²⁶ Još koncem 1932. Ministarstvo financija je zatražilo da se u cilju povećanja potrošnje duhana, koja je pala uslijed ekonomske krize, dopusti što veća njegova potrošnja. Odnosilo se to osobito na sve državne ustanove, ali i javna mjesta, poput kina, kavana, željezničkih čekaonica, pa čak i tramvaja. Organi državnih vlasti čak su dobili

---

¹²³ Izvještaj kotarskog načelstva Rab. HDA, Odjel za unutarnju zaštitu Banovine Hrvatske, kutija 9., 50476/1939.

¹²⁴ Dopis Predsjedništva Ministarskog savjeta Ministarstvu inostranih poslova. AJ, Ministarstvo inostranih poslova – Personalni odsek, 334-103-375.

¹²⁵ „Probno pušenje“, *Monopolski glasnik*, X, 20, Beograd, 1929., str. 2.

¹²⁶ Dopis o ukidanju zabrane pušenja Kraljevske banske uprave Savske banovine. HDA, OSOI, kutija 9., 1016/1933.

dužnost da porade na širenju pušenja i sprječavaju prigovore o njegovim štetnostima, za koje se ionako smatralo da nisu opravdani.¹²⁷ Iz istih razloga, tj. potrebe povećanja punjenja državne blagajne preko suzbijanja nepušenja, 1932. nije dozvoljeno ni osnivanje Društva nepušača u Zagrebu.¹²⁸ Ipak, dio društva postajao je već dvadesetih i tridesetih godina sve svjesniji opasnosti od pušenja za zdravlje, osobito utjecaja ovog poroka na srce i krvne žile. Glavnu prepreku zagovarateljima nepušenja ipak je predstavljalo neimanje pravih zdravstvenih studija, koje su tek tada počinjale baviti se utjecajem duhana na ljudsko tijelo. Osim toga, kako je istakao jedan tadašnji zagovaratelj nepušenja iz medicinske branše, u liječničkim krugovima onoga doba još je bilo uvriježeno mišljenje, često utemeljeno na potpuno neznanstveno vlastitom iskustvu, da je pušenje u manjim količinama čak i ljekovito.¹²⁹

Što se tiče reklamiranja duhanskih proizvoda, u Kraljevini Jugoslaviji tokom dvadesetih i tridesetih godina nije ga bilo. Iako je SAD i zapad Europe već tokom dvadesetih godina prepoznao važnost reklame za povećanje potrošnje i duhanskih prerađevina, Monopolska uprava u Jugoslaviji je bila mišljena kako ne treba trošiti novac na reklamiranje proizvoda u državi u kojoj pojedinac, ako želi zadovoljiti svoje potrebe, može i mora kupiti isključivo njihove proizvode. Ovakav stav Uprave monopola neki su njeni djelatnici već 1930. ocijenili, između redaka, zastarjelim.¹³⁰

Potrošnja duhana bila je velika, ali ju je teško kvantificirati, iako je pušenje bilo sveopći društveni fenomen. Samo je potrošnja oficijelnog duhana u Zagrebu sredinom tridesetih godina dosegla brojku od 100 milijuna dinara godišnje.¹³¹ Broj popušanih cigareta u istom gradu 1937. dosegnuo je 350 milijuna godišnje, što je ukupno činilo jednu cigaretu duplo dužu od promjera naše planete.¹³² Potrošnja duhana je varirala, ali uzevši u omjere broj stanovnika po tadašnjem popisu i podataka o legalno prodanom duhanu može se reći da je 1931. godišnja potrošnja iznosila 0,68 kg po glavi

---

¹²⁷ Dopis Ministarstva finansija Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine. HDA, Savska banovina Upravno odjeljenje, kutija 194., 10/1933.

¹²⁸ Društvo nepušača u Zagrebu – zabrana osnivanja. HDA, Odjeljak za državnu zaštitu Savske banovine, kutija 100., 29978/1932.

¹²⁹ Za više o štetnostima uživanja duhana iz perspektive njegovih protivnika u međuratnoj jugoslavenskoj medicini vidi: Vuk Vrhovac, *Alkohol, nikotin i srce*, Zagreb, 1930., str. 22-26. i Miloš Besarović, *Duvan i njegovo dejstvo na organizam*, Zagreb, 1927., str. 5-16.

¹³⁰ „Reklama i povećanje potrošnje duvanskih prerađevina“, *Monopolski glasnik*, X, 23, Beograd, 1930., str. 1.

¹³¹ „250,000.000 din. za duhan i alkohol potroše Zagrepčani u godini dana“, *Hrvatski dnevnik*, III, 733, Zagreb, 1938., str. 10.

¹³² „Zagreb popuši 350 ml. komada cigareta“, *Hrvatski dnevnik*, III, 875, Zagreb, 1938., str. 10.

stanovnika Kraljevine Jugoslavije, ali s tendencijom pada.¹³³ Za usporedbu, u isto doba prosječni Nijemac, Mađar i Čehoslovak je godišnje trošio oko 1,5 kg duhana.¹³⁴ Ipak, izračuni potrošnje duhana u Jugoslaviji u dobroj su mjeri „kontaminirani“ zbog već spomenutog sveprisutnog šverca.

Zaključak

Analizirajući put duhana od proizvođača pa do njegovog konzumenta vidljivo je kako je duhan bila biljka od najužeg državnog fokusa u Kraljevini Jugoslaviji. Država je u potpunosti podržavala, monopolizirala i kontrolirala tržište u svim segmentima proizvodnje, prerade i prodaje duhanskih preradevina te uz njih vezanih predmeta poput upaljača, šibica, cigaret-papira, itd. Iskorištavanjem konzumenata duhana, uz relativno mala ulaganja, dobivala je stalan priljev velikih suma gotovog novca. Dobivena sredstva bila su važan dio svih državnih proračuna te su time omogućavala pravilno funkcioniranje države kao takve.

Na putu duhana od sijanja sjemena pa do konzumenta proizvođači su imali status samo sredstva proizvodnje, a ne i legalnog partnera državi. Isti status u očima države imali su i radnici tvornica duhana kao prerađivači, te u konačnici i oni koji su trebali biti u kontaktu s narodom i nuditi mu iste proizvode, tj. maloprodavači. Loš položaj i mala zarada te prijjetnje nemirima ovih triju grupa ipak nisu imale prioritet u očima države. Proizvođačima je uzgoj duhana bio izvor sredstava kojim su nabavljali osnovna sredstva za preživljavanje, ali u teškim okolnostima nakon dolaska Velike ekonomske krize, a uz sve manju državnu socijalnu osjetljivost, razumljivo je njihovo okretanje nelegalnoj privredi preko krijumčarenja. Državne vlasti su nasilno htjele iskorijeniti krijumčarenje svim mogućim sredstvima, od globa pa do obračuna fizičkim putem s nelegalnim posjedovateljima duhana.

Baš zbog navedenog krijumčarenja, koje je očito bilo u svim sferama društva te je imalo i svoju ekonomsku, a u nekim krajevima i patriotsku ulogu, teško je doći do točnih, pa ni okvirnih podataka o konzumaciji duhana u Kraljevini Jugoslaviji. Ipak, možemo zaključiti kako je duhan u svijesti običnog čovjeka tridesetih godina 20. stoljeća bio poznata biljka, koja se vrlo rado kupovala i konzumirala: Od skupljih cigara među osobama višeg društvenog statusa, pa do običnih jeftinih cigareta među onima niže kupovne moći.

---

¹³³ Usp. Popis stanovništva iz 1931. i podatke o prodaji duhanskih preradevina u zemlji za istu godinu. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Beograd, 1938., str. II/VI-VII. te *Ministarstvo finansija*, str. 198.

¹³⁴ „Politika monopola i sadioci duhana“, *Hrvatski dnevnik*, I, 213, Zagreb, 1936., str. 11.

Stipica Grgić

From seedlings to smoke: Tobacco and its products in Yugoslavia during the 1930s

Summary

Tobacco as a plant or product is not an indigenous phenomenon to the former Yugoslavia. Despite the obvious harm to health, use of tobacco products is one of the vices most widespread in the today's world. This short article answers the question of how did the Kingdom of Yugoslavia, as a country who had complete monopoly over tobacco and related products referred to the production, processing, sale, consumption and widespread problem of smuggling the tobacco products. From tobacco seedlings to the enjoyment of a smoke we can observe how did the interests of the state, as well as many ordinary people, associated with utilization of the plant and related products. Kingdom of Yugoslavia with small investments received a steady influx of large amounts of cash. So the State tried very hard to maintain control over all aspects of production and consumption of tobacco, to raise the level of it's processing, with tough measures prevent smuggling and ultimately – to earn more money for her budget.